

מבוא

הלוואות בריבית הינן טכניקות כלכליות חשובות הקיימות משחר ההיסטוריה ועד לעידן המודרני. הלוואות בריבית נחשבות כבעלות השפעה משמעותית על פיתוח החברה והקהילה, הן מאפשרות ומעודדות יזמות, מאפשרות לנהל אורח חיים נורמטיבי, מאפשרות הגשמה עצמית, ושימוש נכון בהן מאפשר גם יציאה מהעוני. למרות היתרונות האמורים, בפועל, לא כל האזרחים נהנים מנגישות להלוואות, וזאת משום שבנקים מסורתיים חוששים מחדלות פירעון של לקוחות עניים ובכך הם מדירים אותם מהמערכת הבנקאית. במצב זה לקוחות עניים וחלשים נאלצים לקחת הלוואות ממקורות חוץ בנקאיים המאופיינים בהעמסת ריביות גבוהות במיוחד דווקא כלפי האוכלוסיות החלשות ביותר (Labat, & Block, 2012, p. 384).

ישנן עמדות שונות המסבירות את הריביות הגבוהות כאשר מצד אחד עולה הטענה כי הריביות הגבוהה נועדה לפצות על סיכון חדלות הפירעון של נוטל ההלוואה ולאפשר למלווה להחזיר לעצמו את הכסף או חלקו בזמן מהיר יותר (Tan, & Lin, 2016, p. 101). עמדה אחרת גורסת כי ריביות גבוהות הן לא פחות מאשר ניצול סיטואציה מצד המלווה שמנצל את היעדר האלטרנטיבות של הלווה והוא משתית עליו ריביות עצומות שלעיתים מקשות עליו להחזיר את ההלוואה. (Hudon, & Ashta, 2013, p. 282)

מדובר באפליה ברורה שבה לקוחות אמידים נהנים מנגישות מגוונת להלוואות במסגרת ריביות נמוכות, ואילו לקוחות חלשים סובלים מהיעדרות אלטרנטיבות, הוצאתם ממערכת הבנקאות המסורתית והסתמכות על מערכת הלוואות חוץ בנקאיות המאופיינות בריביות גבוהות. בפועל לא מדובר בעבירה על החוק שכן המחוקק נוטה להפחית את המעורבות בסוגיית ניהול המוסדות הפיננסיים ומאפשר להם לקבוע את גובה הריביות על הלוואות, מיהם הלקוחות שיהיו זכאים להלוואות, ואיזו ריבית תקבע לכל לקוח (Labat, & Block, 2012, pp. 384-385). בשוק החופשי שבהם ישנם מוסדות רבים למתן הלוואות, הדבר מאפשר מצד אחד ללקוחות עניים שהודרו ממוסדות הבנקאות המסורתית להמשיך ולקבל הלוואות ממוסדות אחרים; אך השוק החופשי גם קובע נורמות שנויות במחלוקת שבהן לקוחות עניים בעלי סיכון לחדלות פירעון ישלמו ריביות גבוהות במיוחד על ההלוואות (Sandberg, 2012, p.174) מדובר אם כן בניצול מובהק של אוכלוסיות חלשות, בהיעדר הוגנות ושוויון הזדמנויות, ובניסיון של המלווים בריבית להרוויח הון רב על חשבונם של צרכנים עניים.

שאלת המחקר: מהם מאפייני הבעייתיות המוסרית בהעמסת ריביות גבוהות על הלוואות?

בכדי לענות על שאלת המחקר יבוצע מחקר עיוני שיחולק לשלושה פרקים מרכזיים. הפרק הראשון יתמקד בהגדרות, הסברים והיבטים היסטוריים של הלוואות בריבית. הפרק יתאר כי הלוואה בריבית הינה פרקטיקה פיננסית היסטורית קדומה וכעת היא מהווה אלמנט כלכלי חשוב במדינות רבות. הפרק יתאר גם בעיות שנובעות כתוצאה מהעמסת ריביות גבוהות בעיקר על לקוחות עניים. בעיות אלו כוללות בין היתר יצירת קושי בהחזר ההלוואה ובכך יצירת סיכון כלכלי על כל המשק; הדרה מכוונת של צרכנים ממוסדות הבנקים המסורתיים ובעקבות כך צמיחה של מוסדות פיננסיים חוץ בנקאיים - חוקיים ובלתי חוקיים, המנצלים לקוחות עניים ומעמיסים עליהם ריביות עצומות. הפרק יתאר גם את הסיבות שבגינן מושתתות ריביות גבוהות, כמו הניסיון של המלווים לצמצם את הסיכון לחדלות פירעון, לצד ניצול לקוחות עניים והגברת עושרם של המלווים.

לאחר מכן יוצג הפרק השני בעבודה - ריביות בהלוואות בראי עקרונות המוסר. הפרק יפתח דיון מוסרי אודות הריביות הגבוהות הקיימות לעיתים בהלוואות, תוך התמקדות בשלושה עקרונות מוסר שיאפשרו להציג את הבעייתיות המוסרית: תועלתנות, צדק וחובות. עיקרון התועלתנות יציג מצד אחד כי הלוואות בריביות גבוהות מאפשרות למשקי בית עניים, צרכנים פרטיים עם שכר נמוך ועסקים קטנים עם קשיי נזילות, ליהנות מהלוואות, תוך שהמלווים נוטלים על עצמם סיכון לאי-פירעון ההלוואה שהם סיפקו. מצד שני יוצג כי התועלתנות למעשה איננה מוצקה שכן הלוואות בריביות גבוהות מבוססת על פגיעה באוכלוסיות חלשות, הנצחת מעמד הנמוך, יצירת סכנה כלכלית נרחבת, תוך הגברת עושרם של המלווים. עיקרון המוסר השני הינו החובות. במסגרת עיקרון זה יוצג כי מצד אחד המלווים בריבית יוצרים התנהלות כלכלית הוגנת והדדית כלפי הצרכנים העניים שהוצאו ממוסדות הבנקאות המסורתית; אך מצד שני המלווים רואים בצרכן העני כמקור לניצול הזדמנויות והגברת העושר האישי של המלווה.

עיקרון המוסר השלישי הינו עיקרון הצדק. יתואר כי מצד אחד הלוואות בריבית מהוות גורם כלכלי וחברתי חשוב ביצירת חברה הוגנת לצד צמצום פערי אי-השוויון, האפשרות לקדם מעשי יזמות, יצירת הזדמנויות לאנשים חלשים להזניק את עצמם בחברה, ולאפשר להם להשתלב בצורה ראויה במשק ובאופן כללי. מצד שני יוצג כי עיקרון הצדק איננו מתקיים בפועל שכן העמסת ריביות גבוהות על צרכנים עניים למעשה מקשה עליהם להחזיר את החובות והריבית הגבוהה מנציחה את מעמדם החברתי הנמוך.

הפרק השלישי בעבודה יתמקד במציאת פתרון לבעיות המוסריות. הפרק יעשה שימוש במודל האחריות החברתית התאגידית בכדי לעצב פתרון מוסרי יותר לבעיית הריביות הגבוהות בלקיחת הלוואות. עקרונות מודל האחריות החברתית התאגידית יציגו כי מוסדות פיננסיים המשפיעים ומושפעים מקהילות מסוימות אינם יכולים להתעלם מלקוחות המהווים אתגר עבורם והם מחויבים לספק הלוואות גם ללקוחות עניים. הפרק יתאר אפשרויות של צמצום עלויות וסיכונים מצד המוסדות הפיננסיים כמו פתרונות טכנולוגיים שיאפשרו ניתוח יעיל יותר של סיכון ההלוואה לצד עלויות תפעול נמוכות של הבנק; יוצג הצורך בשיתוף פעולה עם מוסדות מימון חיצוניים – חוץ בנקאיים, ממשלתיים, וארגונים לא ממשלתיים שיחלקו ביניהם את קרנות ההלוואות והסיכון הגלום במתן הלוואות ללקוחות בעלי סיכון לחדלות פירעון; וכן שיתופי פעולה של המוסדות הפיננסיים עם ארגונים לא ממשלתיים. בעוד שהבנק יספק את קרנות ההלוואות, הארגונים הלא ממשלתיים יעסקו בפיקוח וניהול חלוקת הלוואות בהתנדבות (ארגונים לא ממשלתיים לעיתים קרובות פועלים על בסיס התנדבות) ובכך לאפשר פיקוח יעיל יותר על מתן ההלוואה והפירעון שלה לצד צמצום עלויות התפעול.

בסוף העבודה יוצג סיכום העבודה. בפרק זה אציג מהם עיקרי הממצאים שזוהו בעבודה. ממצאים אלה כוללים בין היתר את הרעיון כי ריביות עדיין נחשבות לכלי מהותי בעידוד מתן הלוואות, אך יש צורך משמעותי ליצור ריביות הוגנות ונמוכות כלפי כל הלקוחות; ההלוואות חייבות להיות נגישות לכל האוכלוסיות המעוניינות לקיים התנהלות כלכלית נורמטיבית ושמוכנות גם לעשות את המאמץ להחזיר את מלא הלוואות והריביות שעליהן הן התחייבו.

1. ריביות בהלוואות – הגדרות, עובדות ובעיות

מטרת הפרק היא לתאר את סוגיית הריביות בהלוואות ולהכיר את החשיבות של נושא ההלוואות לצד הכרת הריביות הגלומות בתהליך ההלוואה. הפרק יציג הגדרות ועובדות שונות על הלוואות וריביות בזירה הכלכלית הבינלאומית וכן את הבעיות הקיימות בעולם הריביות וההלוואות. הפרק ישים בסיס למחקר הנוכחי והוא יאפשר לקורא לפתח הבנה כלפי נושא הריביות בהלוואות ולאחר מכן להבין את הבעייתיות המוסרית הקיימת במסגרת הריביות בהלוואות.

1.1 הגדרות, הסברים והיבטים היסטוריים

הלוואה כספית הינה מושג כלכלי לפיו אדם או ארגון מלווה כסף לאדם או ארגון אחר מתוך התחייבות של הלווה להחזיר את הכסף שניתן בתקופת זמן מוגדרת. חשוב להבדיל בין המושגים של צדקה והלוואה, כאשר בשניהם ישנו מתן כסף מצד א' לצד ב', אך בהלוואה ישנה התחייבות להחזיר את הכסף תוך זמן מוגדר ואילו בצדקה לא. ההלוואה מאופיינת בשמות ותיאורים שונים כמו אשראי, מימון ומשכנתה, כאשר כל מושג מיועד למטרה שונה ומאופיין בתנאים שונים של הלוואה. עם זאת המכנה המשותף של כולם הוא כי מדובר במתן כסף לאדם או ארגון לצורך סיוע כלכלי. הלוואה יכולה להינתן לתקופות זמן מגוונות החל מיום אחד, שבוע ועד לזמן מוגדר הנמשך מספר שנים (בנק ישראל, 2012).

חשוב לציין כי ההלוואה איננה נחלתם של אנשים עניים ובעלי הכנסה נמוכה בלבד, למרות כי בהיבטים היסטוריים הדבר נקשר עם עוני, דלות ומצוקה כלכלית. הלוואה הינה תופעה שכיחה בזמן העכשווי, ואנשים מכל המעמדות הסוציו-אקונומיים, ארגונים ומדינות נוטלים הלוואות שונות לצרכים שונים. היכולת להחזיר את ההלוואה איננה בהכרח תלויה במעמדו הכלכלי של הלווה. הנחת היסוד היא כי אנשים בעלי הכנסה נמוכה יתקשו להחזיר את ההלוואה, אך ישנן דוגמאות למכביר שגם אנשים מבוססים שנטלו על עצמם הלוואה, התקשו במרוצת הזמן להחזיר אותה (למשל ראו המקרים של נוחי דנקנר ואליעזר פישמן הישראלים – הערת המחברת) (Labat, & Block, 2012, p. 384).

ריבית הינה מושג כלכלי הנקשר להלוואה, לפיה היא רווח כספי של המלווה על ההלוואה. הלווה שנטל על עצמו את לקיחת ההלוואה מחויב על פי הסכם בין הצדדים להחזיר את היקף כל ההלוואה במלואה לצד תוספת סכום כסף בשיעור מסוים שנקבע על-ידי המלווה – זוהי הריבית. בדומה למושג הלוואה, גם לריבית ישנן כינויים מגוונים השונים זה מזה מפאת הסיבות והמטרות שבגינן נקבעה הריבית. למשל ריבית קבועה – שבה שיעור הריבית נותר קבוע לכל אורך תקופת ההלוואה; ריבית משתנה - שבה שיעור הריבית משתנה כל תקופה בהתאם לרגולציות והחלטות של נותן ההלוואה או גורם צד שלישי שמשפיע על ההלוואה; ריבית חריגה - הינה מצב שבו ישנו פיגור בתשלומי ההלוואה והריבית ולכן הגוף המספק הלוואה יכול לדרוש פיצוי כספי גבוה יותר בעבור החזר הכסף (בנק ישראל, 2012).

ריבית והלוואה אינם מושגים כלכליים חדשים אלא מדובר על טכניקות כלכליות וותיקות עוד מתקופת התנ"ך. בתנ"ך מוזכרים לפחות 15 מצוות הקשורות בהלוואות שבעיקרן הן מתמקדות במתן תמיכה ועזרה לנזקקים ועניים. גם בתקופת התנ"ך ראו בהלוואה מכשיר חברתי שבו ניתן לתמוך בעניים, חקלאים ואנשים אחרים. בספר דברים (טו, ט-י) ניתן לזהות את המצווה הראשונה למתן הלוואה: "קרבה שנת השבע שנת השמטה ורעה עינך באחיד האביון ולא תתן לו וקרא עליך אל ה' והיה בך חטא. נתון תתן לו ולא ירע לבבך בתתך לו." כלומר אדם רואה באחיו מסכן ועני בעקבות היעדר גידול חקלאי (שמיטה) ולכן